

УДК 94(477.74):378“1870/1930”

О. Є. Музичко,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Єлисаветинська, 12, м. Одеса, 65082, Україна

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНІ КАБІНЕТИ У СТРУКТУРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

Метою статті є дослідження функціонування кабінетів у структурі вищої історичної та філологічної освіти в Одесі наприкінці ХІХ ст. – 20-х років ХХ ст. Зроблено висновок про значну роль «Історико-філологічного кабінету» в системі підготовки студентів та роботі викладачів у Новоросійському університеті, що дало підстави до менш успішних спроб поширення цього досвіду в інших вищих навчальних закладах Одеси: Вищих жіночих курсах та Інституті народної освіти.

Ключові слова: історико-філологічний кабінет, Одеса, Новоросійський університет.

Важливим напрямком сучасних університетознавчих студій є реконструкція інфраструктури вищих навчальних закладів, механізму діяльності та взаємодії окремих структурних підрозділів, тобто інституційна історія. Зокрема, йдеться про мереживо навчальних допоміжних закладів на факультетах російсько-імперських університетів та їх епігонів. Без мікроісторії цих закладів не можна претендувати на повноцінне відтворення макроісторії вищої освіти. У досить великому комплексі праць з історії Імператорського Новоросійського університету (далі – ІНУ) передусім висвітлено питання про бібліотеку, декілька музеїв [26]. «Першість» у процесі осягнення історії ІНУ, і передусім щодо якості наявних праць, тримає найменший історико-філологічний факультет (далі – ІФФ), що закономірно привертає фахову увагу сучасних істориків та історіографів. Проте, історіографічною «білою плямою» досі є «історико-філологічний кабінет» (далі – ІФК) ІФФ ІНУ, який мав виконувати важливу допоміжну функцію в процесі підготовки істориків та філологів. Ця тема тісно пов'язана з історією бібліотечної справи в Одесі, зокрема бібліотеки ІНУ. Єдиним виданням, у якому дуже лапідарно згадано про ІФК залишається класична праця О. Маркевича, видана лише через кілька років після заснування цього кабінету [29, с. 608-609]. Аналогічним є стан дослідження цього питання щодо Одеських вищих жіночих курсів (далі – ОВЖК), незважаючи на те, що історії цього закладу присвячено дисертацію та низку статей. На цьому тлі завдяки праці В. Левченка кращим виглядає рівень дослідження кабінетів історико-літературного профілю Одеського Інституту народної освіти (далі – ОІНО) [27]. Історія кабінетів ОВЖК та ОІНО є радше історією нереалізованих планів, і тому має другорядне значення як свідчення еволюції ідеї та практичного втілення ІФК.

Реконструкція історії кабінетів історичного та філологічного профілю передбачає висвітлення обставин їх заснування, етапів та механізму функціонування, біографій завідуючих, встановлення впливу на освітній процес тощо. Реконструкція історії кабінетів у ВНЗ Одеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. є непростим дослідницьким завданням, адже звітна документація лише уривчасто розкриває їх робо-

ту. Особливо бідною є інформація про перше десятиріччя існування ІФК. Вкрай необхідним виявилось залучення більш широкого комплексу джерел, передусім персонального походження.

Професори та студенти завжди вважали забезпеченість необхідною літературою одним із вирішальних чинників успішного педагогічного процесу. Однак на перешкоді стояли передусім загальні умови розвитку освіти та науки в Російській імперії: фінансові проблеми університетів та бібліотек, що унеможлилювали широке придбання новітньої літератури, недостатньо налагоджений обіг літератури між бібліотеками різних міст тощо. Тому найбільш поширеним виходом із ситуації були особисті пожертви професури, приватний обмін книжками, надання книжок у користування студентам.

Ці обставини яскраво підсумував професор кафедри руської історії ІНУ І. А. Линниченко: «Профессорские специальные библиотеки являются фактически отделениями университетских книгохранилищ, в которых при распределении штатной суммы на пополнение библиотеки на долю каждой кафедры приходится только около 50 рублей. Поэтому везде, кроме Санкт-Петербурга и Москвы, которые имеют прекрасные библиотеки, студенты могут писать специальные работы только при содействии профессором, которые обычно достаточно охотно дают студентам пособия из собственных библиотек. Иначе профессора, которые ценят научные интересы студентов, поступать не могут. Однако судьба профессорских частных библиотек, в силу этих обстоятельств, является печальной. Проще возобновить утраченное здоровье, получить назад сумму, отданную в долг, нежели вернуть книгу, отданную для прочтения, а если и ее получишь назад, то внешность ее будет никак не лучше внешности английского боксера, хотя бы и победителя в боксерском матче. Но... *infandum regina jubes renovare dolorem*» [28, с. 33]. Про «розграбування» книжкових багатств занадто наївного професора В. Григоровича студентами виразно згадували його сучасники.

Як і більшість внутрішніх структурних змін в ІНУ, ІФК виник внаслідок ініціативи професорсько-викладацького складу. Цю подію зумовили інтенсифікація навчального та наукового процесу на ІФФ ІНУ, зростання ваги семінарських занять, самостійних студій студентів, стимульованих також відповідними рішеннями Міністерства народної освіти (МНП). Це підвищило попит з боку студентів на навчальну та наукову літературу. Прагнення професорів різних факультетів вдосконалити інфраструктуру власних кафедр та факультетів свідчило про актуалізацію проблеми наукової спеціалізації і водночас інтенсифікувало цей процес. Безпосередній вплив на виникнення ідеї заснування ІФК мав досвід роботи студентського відділу бібліотеки ІНУ, що систематично діяв з 1873–1874 рр.

Наприкінці 1880-х рр. в ІНУ існувала очевидна диспропорція в організації навчально-допоміжних установ на факультетах природничого та гуманітарного профілю. У той час як на фізико-математичному, а з початку ХХ ст. і на медичному, факультеті діяло понад десять кабінетів, лабораторій та музеїв, у структурі ІФФ від самого початку заснування ІНУ перебувало лише два навчально-допоміжних заклади: музей витончених мистецтв та мінц-кабінет (нумізматичний). Вочевидь, ці заклади мали досить спеціальне спрямування і не могли задовольнити більш широкі гуманітарні і, зрештою, суто прагматичні (підготовка до практичних занять та іспитів) запити більшості студентів трьох (словесного (слов'яно-руської філології), історичного, класичної філології), а згодом і чотирьох (філософського) відділень ІФФ. Ще гіршою була ситуація на юридичному факультеті, на якому до

початку ХХ ст. не існувало жодного навчально-допоміжного закладу і тільки розпочалося облаштування свого кабінету, безумовно, не без впливу ІФК. На жаль, у нашому розпорядженні немає докладного проекту заснування ІФК, який би розкривав усі задуми професорів щодо цілей та завдань нового закладу.

Першим джерельним повідомленням про ініціативу викладачів ІФФ є лише анотація про доповідь декана І. Некрасова під час засідання факультету 29 травня 1886 р., присвячену правилам нового закладу. У вересні цього року колеги І. Некрасова відповіли на запит Правління про потреби факультету, що в разі відкриття ІФК, було б бажано асигнувати по 100 рублів на кафедрі для виписки книг та посібників для практичних занять зі студентами. 10 жовтня 1886 р. МНП затвердило правила для занять студентів в ІФК. Фінальну крапку в процесі заснування ІФК поставило рішення попечителя Одеської навчальної округи 17 березня 1887 р. про затвердження завідуючим ІФК випускника ІНУ, філолога та історика Дмитра Миколайовича Овсянико-Куликовського (1853–1920) [2, арк. 71, 81, 83, 98]. На той час згодом видатний академік був приват-доцентом ІФФ ІНУ. Однак вже восени 1887 р. він залишив Одесу. Його заступив випускник Московського університету, приват-доцент, філософ Олександр Павлович Казанський (1859–1918), який і виконував свої обов'язки до другої половини 1890-х рр.

Згідно з правилами, ІФК мав завідувати лише приват-доцент ІФФ. Таким чином, кабінет виконував подвійну функцію: давав студентам ІФФ приміщення та книги для підготовки до практичних занять та іспитів і забезпечував їх своєрідним «дядькою-наставником». В одному з актових документів ІНУ це рішення пов'язувалося з вказівкою міністра народної освіти графа І. Делянова доручити кабінет «компетентній особі, здатній керувати заняттями студентів при написанні робіт та особливо під час самостійного вивчення джерел» [3, арк. 273]. Безумовно, головним сенсом існування ІФК професори вважали не лише функцію читального залу, а й участь у функціонуванні практичних занять. У 1899 р. декан О. Деревіцький у доповідній записці попечителю прямо вказував на функціонування ІФК в якості головного доказу того, що ІФФ завжди приділяв велику увагу практичним заняттям [4, арк. 2].

Попри таку увагу ІФФ до свого витвору, до кінця ХІХ ст. ІФК перебував лише «у віданні» факультету, але фактично в межах бібліотеки університету, що візуально відображено в праці О. Маркевича. До початку ХХ ст. ІФК разом з ІФФ розміщувався на Дворянській вулиці, звідки переїхав на Преображенську. Напевно, саме ця правова невизначеність є причиною відсутності докладної інформації про цей заклад в актових матеріалах ІНУ та ІФФ до останніх років ХІХ ст. Більш того, у звітах факультету та бібліотеки він не вказаний ані як навчально-допоміжний заклад, ані поряд зі студентським відділом. Аж до 1912 р. досить аморфним залишався і статус керівника кабінету, який працював на посаді вільнонайманого робітника, з платнею зі спеціальних коштів факультету, здебільшого фінансів, асигнованих міністерством на семінарські заняття.

У зв'язку з цими колізіями «доба Казанського», а значить і перший, установчий, етап в мікроісторії ІФК відобразились лише у принагідних згадках. Перші підсумки роботи нового закладу були відзначені 8 жовтня 1888 року під час засідання ІФФ з приводу запита МНП про потреби навчально-допоміжних закладів. Факультет зробив висновок, що позаяк студенти дуже старанно займаються в ІФК, бажана більш правильна його організація, тобто аби на поповнення книгами та іншими посібниками щорічно виділялося по 500 руб. та 600 руб. на платню за-

відуючому кабінетом. Загалом факультет висловив побажання, щоб на поповнення книгами кафедр асигнувалася значно більша сума, адже для цього факультету книги заміняють кабінети та музеї, які є на інших факультетах. 21 вересня 1890 р. О. Казанський доповідав про необхідність клопотання факультету перед адміністрацією про асигнування грошей для поповнення книг у кабінеті [5, арк. 23-24, 125-126]. Згодом він звітував, що за семестр 1890 р. в ІФК було 528 замовлень видань, головним чином книг з класичної філології (265 вимог) та російської історії. З інших предметів – небагато [6]. За даними О. Маркевича, на 1890 р. кабінет нараховував 385 назв видань у 893 томах, здебільшого капітальні твори. Студентів ІФК приймав зранку.

Вперше як навчально-допоміжний заклад ІФФ ІФК фігурує у звіті факультету за 1898 р. Напевно, саме тоді цей заклад закономірно «придрейфував» до свого «материка». Ця подія призвела до важливого для історика джерелознавчого здобутку: факультет визначив схему звіту для завідуючих кабінетом, якої вони в подальшому й дотримувалися з більшою або меншою сумлінністю (безумовним ідеалом у цьому плані є супердокладні аналітичні звіти Ф. Режабека) [4, арк. 7]. Завідувач мав навести порівняльні кількісні та якісні параметри новопридбаної літератури, склад та кількість відвідувачів за відділеннями, курсами, визначити запитувані студентами, але відсутні видання, скласти фінансовий звіт. У нашому розпорядженні є рукописні звіти завідувачів за 1898, 1901, 1902 та 1903 рр., що дозволяють детально ознайомитися з діяльністю ІФК. На жаль, подальші звіти до 1915 р. (після цього року звітів виявити не вдалося) є більш лаконічними. Відсутність звітів за революційні 1905–1907 та 1917–1920 рр. пояснюється тим, що в цей час ІФК, як і весь університет загалом був часто паралізований студентськими заворушеннями.

Значні успіхи в діяльності ІФК пов'язані з іменами двох завідуючих, випускників ІФФ, приват-доцентів, істориків, що нині маловідомі ширшому загалу: Олександра Євгеновича Белюгова (роки життя невідомі, завідування – 1897 – березень 1900 рр.) та Франца Станіславовича Режабека (роки життя 1856–1920, завідування – 1900–1905 рр.) [24]. Важливо наголосити, що весь час Ф. Режабек перебував на посаді тимчасово виконуючого обов'язки.

О. Белюгов був спеціалістом з соціально-економічної історії Росії кінця XVIII ст., Ф. Режабек – Візантії. Особливо перспективним вченим в середовищі професорів ІФФ вважався Ф. Режабек. Так, ще в 1886 р. пропозиція Ф. Успенського та О. Трачевського про продовження відрядження Ф. Режабеку ще на один рік зустріла схвалення всіх членів факультету, які зазначали, що знають його як людину вкрай ретельну, цілковито занурену в наукове знання, безумовно здатну до роботи. Вони ухвалили рішення про надання Ф. Режабеку стипендії, що є єдиним джерелом його існування [2, арк. 87]. Звіти О. Белюгова та Ф. Режабека дозволяють визначити головні тенденції розвитку ІФК на зламі XIX – XX ст. [7, арк. 332; 8, арк. 8-10; 9, арк. 34-37; 10, арк. 222-226].

У середньому бібліотечне зібрання ІФК щороку поповнювалося на півсотні томів. На початок 1904 р. каталог бібліотеки ІФК нараховував 704 назви в 715 примірниках та 1468 томах на суму 5210 руб. 17 коп. Існувало два шляхи поповнення бібліотеки ІФК: купівля та дарування. Причому частка закуплених видань перевищувала подаровані в понад два рази. Однак у 1901 р. різка перевага була на боці дарів: 25 на 6 куплених. Серед дарувальників слід виділити три групи: викладацько-професорський склад, наукові установи, інтелігенція. Представника-

ми першої групи були М. Ланге, В. Істрін, М. Мандес, І. Луньяк, С. Вілінський, О. Казанський, С. Пападімітріу, В. Мочульський, О. Ристенко; другої – Товариство аматорів давньої писемності, Московський архів юстиції, Імператорська АН, Московський публічний та Румянцевський музей. Серед найменшої третьої групи були одеські вчителі-філологи О. Щербіна та В. Гуссов. Одного разу був прийнятий дар від княгині Сан-Донато. Кошти, асигновані на ІФК або на практичні заняття (у 1902 р. спеціально на кабінет грошей взагалі не асигнували), витрачалися не лише на купівлю книг, але й на їх переплетення. Влітку 1903 р. з дозволу ректора за участі помічника бібліотекаря університету 453 книги ІФК було віддано для переплетення.

ІФК був відкритий у першій половині дня під час проведення на ІФФ лекційних та семінарських занять. На виконання своїх обов'язків О. Белюгов витрачав щоденно 3-4 години. Хоча ІФК перебував у тісному зв'язку з семінарськими заняттями, власне заняття у 1903 р. провів лише професор-мовознавець В. Істрін. Більшість студентів користувалися фондами ІФК виключно в коротких перервах між лекціями, ознайомлюючись з каталогом чи роблячи довідки. У середньому тривалість відвідування кабінету складала годину. Однак деякі студенти демонстрували високий рівень старанності в підготовці до семінарів, проводячи в кабінеті 3-4 години або часто відвідуючи кабінет протягом року. У 1901 р. один зі студентів відвідав кабінет 37 разів за рік, інший – 24, у 1902 р. – один студент 34 рази, ще троє по 27, 26, 24, у 1903 р. – один студент протягом року зробив 73 відвідування, троє – 45, 42, 41. Однак більшість студентів відвідували кабінет протягом року один-два рази.

ІФК відвідувала більшість студентів ІФФ, хоча рівень не сягав 70%. Незмінною зберігалася тенденція до більшого відвідування ІФК студентами старших курсів, аніж молодших. Суттєво знижувався рівень відвідуваності ІФК у травні, адже в цей час відбувались іспити, до яких багато студентів готувалися вдома. Поодинокими були випадки відвідування ІФК особами, що не належали до числа студентів ІФФ: стипендіатами та студентами юрфаку.

Студенти замовляли від 200 до 500 томів щороку. Здебільшого кабінет міг задовольнити запити. Однак у звітах зазначалась і відсутність таких популярних серед студентів видань як коментовані французькою мовою видання грецьких та латинських авторів, Гомера та Цицерона, низки творів Петрова, Дройзена, Ключевського, Милокова, Лаппо-Данилевського, Вундта, Платонова, Флоринського. Одного разу студент запитував граматику китайської мови, якої теж не було в ІФК. Іноді в кабінеті не було повних комплектів багатотомних видань. Більшість з відсутніх у певний момент видань згодом закуповувалися. ІФК перебував у найтіснішому зв'язку з основною бібліотекою університету. У разі відсутності книг в ІФК, завідувачі завжди перевіряли їх наявність в основній бібліотеці і після позитивної відповіді надавали книгу студентам. На видання з фондів основної бібліотеки припадала досить помітна частка виконаних замовлень. Каталог бібліотеки кабінету упорядковувався під наглядом бібліотекаря університету.

Досить помітна група студентів читала в ІФК літературу, принесену з собою, а деякі з них ніколи не користувалися книгами ІФК. Якщо у 1898 р. О. Белюгов констатував більший попит серед студентів на монографічну літературу, то Ф. Режабек неодмінно зазначав, що в середньому переважають замовлення словникової, енциклопедичної та підручкової літератури. Втім, ситуація була не такою вже й однозначною. У 1903 р. Ф. Режабек відзначав, що студенти відділення класич-

ної філології та російської історії замовили більше монографічних праць, аніж загальних, російської словесності та особливо загальної історії – навпаки. У галузі слов'янознавства та загальної літератури замовлення розподілилися майже порівну. Лише в середньому загальні посібники вимагали більше. Праці західноєвропейськими та давніми мовами студенти здебільшого замовляли в перекладах. У звіті за 1903 р. Ф. Режабек вказував на три факти відмови студентів від його пропозицій взяти відсутні в російськомовному перекладі книги мовою оригіналу. Цей факт ілюструє справедливий скарг більшості викладачів на низький мовний рівень студентів ІФФ.

Певні праці були очевидними лідерами студентських симпатій. Так, впродовж 1901–1903 рр. «Историю русской литературы» О. Пипіна 32 студенти замовляли 64 рази, «Историю Западной Европы» М. Кареева – 11 студентів 15 разів, «Обзор истории русского права» М. Владимирського-Буданова 10 студентів 28 разів, «Книгу для чтения по Средней истории под ред. П. Виноградова» – 9 студентів 34 рази, «Русскую историю» К. Бестужева-Рюміна – 6 студентів 12 разів, «Русские юридические древности» В. Сергеевича – 3 студенти 7 разів. Порівнюючи запити з різних галузей викладання, слід зазначити, що на приблизно однаковому рівні перебували видання з історії Росії та загальної історії і лише дуже невеликий попит спостерігався на видання з історії церкви. Класична філологія переважала над іншими галузями філології та літератури.

Спільною проблемою для обох завідувачів залишався недостатній рівень фінансування закладу. У 1899 р. попечитель доповідав, що викладачі з року в рік просять про фінансування ІФК [4, арк. 7]. У згаданій записці декан О. Деревницький зазначав, що О. Бельюгов має вже достатньо значний асортимент посібників за всіма предметами факультетського викладання, який щорічно поповнюється Правлінням зі спеціальних сум університету в кількості 200 руб. МНП також виділило в якості платні завідувачому кабінетом 600 руб. щорічно. Завдяки сумах МНП було збільшено кількість та урізноманітнено склад видань.

Проте яскравим свідченням нуртування в середовищі професорів незадоволення станом бібліотеки ІНУ, а значить і усвідомлення того, що ІФК теж не розв'язав наявних проблем, є записка 1900 р. за підписами 14 професорів про зміну правил бібліотеки ІНУ. Зокрема, професори зазначали, що «в Одессе, где нет возможности пользоваться, кроме университетской библиотеки, посторонними книжными собраниями научного характера, как в Петербурге или Москве, эта библиотека является для университетских преподавателей единственным ресурсом, дающим им возможность располагать книгами, нужными для чтения лекций и ведения практических занятий, и текущей периодической учебной литературой и специальными сочинениями для личных работ». Тому вони пропонували запровадити цілу низку нововведень, які б полегшили роботу викладачів та студентів, зокрема, збільшити кількість книг, що видаються на руки для одного викладача [11, арк. 411-412].

Ще більш показовою є дискусія, що розгорнулася між професорами на засіданні ІФФ 1 грудня 1901 р. в процесі обговорення питання про штати ІФК. В. Істрін висловив побажання, аби зі складу ІФК був виділений особливий кабінет для практичних занять студентів спеціально зі слов'яно-грецької філології, яким би мав завідувати один із професорів слов'яно-руського відділення факультету. О. Томсон, І. Линниченко, М. Ланге, Е. фон Штерн вказували на бажаність розподілу кабінету на спеціальні кабінети для практичних занять студентів, якщо не за кафедрами, то хоча б за відділеннями факультету. З іншого боку, було вказано, що хоча з

принципової точки зору не можна заперечити проти доцільності такого розчленування кабінету, однак у зв'язку з браком приміщення та нечисленністю учасників практичних занять слід зберегти загальний кабінет, у якому заняття студентів під керівництвом професорів з різних галузей факультетського викладання могло би відбуватися в певній черговості.

Під час голосування цього питання шість членів факультету (Пападімітріу, Доброклонський, Казанський, Мочульський, Луньяк та Деревицький) висловилися за спільний кабінет, решта шість (Томсон, Істрін, Линниченко, Павловський, Ланге та фон Штерн) – за спеціальні кабінети за чисельністю відділень факультету. З огляду на рівність голосів прийнято перше рішення, на боці якого виявився голос головуючого. Окрім цього, професори висловили побажання про внесення у штати 1200 рублів на утримання ІФК та 600 рублів на винагороду зберігача чи доглядача кабінету. Однак В. Істрін висловив особливу думку, вважаючи, що будь-яке асигнування на цей заклад є зайвим, адже існування кабінету для всіх відділень є цілком непотрібним. На його думку, призначення кабінету може бути тільки одне: сприяння практичним заняттям під безпосереднім керівництвом професора, що неможливо досягнути при наданні кабінету всім професорам [12, арк. 201,206].

Ця дискусія відобразила подальший процес спеціалізації наук на ІФФ, який однак випереджав кадровий та фінансовий потенціал факультету та ІНУ загалом. Втім, жоден із цих професорів не був прихильником різкого розмежування між гуманітарними науками. Принагідно зазначимо, що на 1910-ті рр. ІФФ збагатився ще двома навчально-допоміжними закладами: кабінетом експериментальної психології та археологічним музеєм. Однак перший з них, вочевидь, більш тяжів до медичного факультету, де фактично й базувався, а другий не розгорнув значної діяльності.

Револьюційні події паралізували роботу ІФК, як і загалом університету. Згадуючи про «реакцію», що охопила факультет після револьюційної хвилі, тогочасний студент ІФФ Л. Коган писав: «Серьезные студенты, искавшие знаний все больше и больше налегали на самостоятельную работу в семинарах, кабинетах, лабораториях, клиниках, на дому. Значение лекций неуклонно падало...» [22, арк. 89]. Таким чином, ІФК виконав місію оази науки та освіти, засобу перенесення ваги з лекцій на семінари, яку йому відводили його засновники.

Проблеми виходу ІФК з кризового стану був покликаний вирішувати його завідувач у 1907-1911 рр., випускник ІФФ ІНУ 1904 р., учень Є. Щепкіна, один з провідників українського національного руху в Одесі, Іван Михайлович Бондаренко (1873-1911) (іл. 1). Сучасник згадував, що завжди замисленого І. Бондаренка «всегда можно было видеть погруженного в чтение книг в кабинете для чтения. Доброе, но грустное, открытое лицо, грустная улыбка, игравшая на губах, мягкое и искреннее обращение со студентами и со всеми снискало ему любовь» [31]. Специфічною рисою статусу І. Бондаренка було те, що він так і не увійшов до складу приват-доцентів ІФФ у зв'язку з «неблагонадійністю». Таким чином, вперше в історії ІФК був порушений принцип, згідно з яким закладом мав завідувати лише приват-доцент. Згідно звітів І. Бондаренка йому значною мірою вдалося відновити поступальний розвиток ІФК: на початку 1909 р. бібліотека кабінету нараховувала 1866 назв у 1978 примірниках та 3495 томах, а на початок 1911 р. – 2163 назв, придбано книги з історії російської літератури з бібліотеки покійного професора Смирнова, придбано нову книжкову дубову шафу з 7 відділеннями та контор-

ку, порівняно з 1903 р. кількість студентських замовлень збільшилася втричі [13, арк. 169-170].

Однак фінал діяльності І. Бондаренка був скандальним та трагічним. Розчарований постійним очікуванням приват-доцентства, він наклав на себе руки. Кабінет було опечатано. Новим завідувачем кабінету було тимчасово призначено випускника ІФФ, філолога, співробітника бібліотеки ІНУ, Івана Івановича Дусинського (1879–1919) (іл. 2). Таким чином, вперше заклад бібліотечного профілю очолив професіонал, що безпосередньо вплинуло на стан закладу. На відміну від Ф. Режабека, І. Дусинський дійсно нетривалий час очолював кабінет – приблизно півроку. Однак за цей час було проведено низку важливих заходів. Звірка фондів виявила брак значної кількості видань, що, напевно, накопичився за весь час існування ІФК. Частина з них, що була записана за певними особами, була повернута, але з числа інших було повернуто лише декілька завдяки щасливому випадку. З 24 вересня кабінет працював щоденно до 20 грудня. За цей час кабінет відвідали 82 студенти, вільнослухача та вільнослухачки (таким чином, вперше зустрічаємо згадку про жінок серед відвідувачів ІФК). Кабінетом користувалися далеко не всі студенти факультету. З початку осіннього семестру поступово збільшується доволі велика група постійних та старанних відвідувачів ІФК, що працювала зі значною інтенсивністю, багато з них щоденно, іноді декілька разів на день, намагаючись використати перерви між лекціями.

Восени 1911 р. було відремонтовано книжкові шафи та замки у них, завдяки чому вперше після тривалої перерви отримано можливість зачиняти шафи та зникла необхідність великих (за виразом І. Дусинського – «героїчних») зусиль під час їх відкриття. У вхідні двері встановлено міцний американський замок замість попереднього, легко доступного для будь-якого підбору ключа. Купівля книг здійснювалася через комісонера Суворіна, Фольганті й Руссо та пожертв. До початку 1912 р. кількість видань було збільшено до 2216. Було скасовано поєднання рахівництва по кабінету та бібліотеці, що ліквідувало плутанину [32, с. 200-201].

Ще більш віховим в історії ІФК став 1912 р. Під час засідання 8 жовтня 1912 р. ІФФ вирішив зробити посаду завідувача ІФК штатною з платнею у 900 рублів та двома преміями [33, с. 41]. Восени 1912 р. запроваджено новий порядок користування книгами: книги видавалися студентам для читання в кабінеті згідно з замовленнями, що подавалися зберігачу до 12 години дня. О 12 книги видавалися із занесенням до окремої книги їх назв та прізвищ замовників. Згідно з заявами, що подавалися після 12 години дня, замовлення виконувалися до 10 години ранку наступного дня. Після занесення до реєстру назви книги та прізвища замовника, книга весь час залишалась на особливій полиці столу зберігача, а після користування викреслювалася [33, с. 85]. Отже, система праці в ІФК набула цілком сучасного вигляду роботи в бібліотеках. Ще одним важливим нововведенням було призначення факультетом, окрім зберігача з числа приват-доцентів, посади «спостерігаючого професора», на яку було обрано Бориса Васильовича Варнеке (1874–1944). Цей відомий антикознавець, окрім цього, опікувався музеєм витончених мистецтв (принагідно зазначимо, що в сучасній історіографії не враховано ще двох завідуючих цим музеєм у другій половині 1910-х років: М. Л. Окунева та О. П. Доброклонського).

Однак основний тягар завідування кабінетом безумовно припав на плечі обраного, а 15 листопада затвердженого попечителем, нині забутого філолога Федора Георгійовича Александрова (іл. 3), який, як і І. Бондаренко, на той момент

не був приват-доцентом. Він народився 5 серпня 1886 р. в Бессарабії у родині особистого почесного громадянина. У 1912 р. закінчив ІФФ ІНУ з дипломом першого ступеня. За пропозицією професора Б. Ляпунова його твір «О языке життя Кодрата по старославянському списку Супрасльської рукописи» був нагороджений золотою медаллю [15]. Його залишили при ІФФ на кафедрі порівняльного мовознавства для підготовки до професорського звання під керівництвом професора О. Томсона, який відзначав у відгуку старанність та любов Ф. Александрова до вивчення мов. У червні 1917 р. Ф. Александрова обрали приват-доцентом кафедри порівняльного мовознавства. 29 квітня 1918 р. він був обраний молодшим асистентом з тим, аби виконувати обов'язки ІФК без винагороди. У жовтні 1919 р. Ф. Александров продовжував виконувати обов'язки зберігача ІФК, читаючи в університеті курс порівняльної граматики індоєвропейських мов та про Гомера. Окрім університету він викладав на ОВЖК, де у 1918 р. виконував обов'язки секретаря історико-філологічного факультету.

Система роботи ІФК за часів останнього завідуючого залишалася незмінною порівняно з 1912 р. Кабінет працював щоденно з 10 ранку до 2 години дня. До 1916 р. було придбано близько півтисячі нових книг та періодичних видань. Привертає увагу дуже маленька кількість надходжень з всесвітньої історії. Загалом же переважало надходження філологічних видань. Деяко зросла частка дарів, здебільшого від професорсько-викладацького складу. Так, у 1912 р. було подаровано 41 книгу (В. Лазурський – 10, В. Мочульський – 6, по декілька Б. Варнеке, О. Клітін, С. Вілінський, О. Ристенко, П. Казанський, Б. Ляпунов, В. Істрин, окрім них – Карський, Відеман, Григорович, Кубалов, Н. Іванов, Ушакова). У 1913 р. професори подарували 27 книг (В. Мочульський – 4, С. Пападімітріу та Б. Варнеке – 3, О. Ристенко та Є. Трифільєв – по 2; С. Вілінський та Б. Ляпунов – по 1). Окрім них одне видання до ІФК презентував кримський вчений О. Бертъе-Делагард. Дарували й установи: Одеське бібліографічне товариство при ІНУ – 7 (напевно, переважали «Известия» цього товариства); студенти – 3. У 1915 р. від Б. Варнеке надійшло 5 томів, Г. Бельченко – 1, Академії наук – 14 томів, Одеського бібліографічного товариства при ІНУ – 3, студентів – 5. Отже, новим явищем в історії ІФК було дарування видань студентами.

У 1913 р. учень В. Істріна О. Ристенко пішов стопами свого вчителя, провівши практичні заняття з історії російської літератури в ІФК. У звіті він зазначав: «в виду недостатка свободных помещений в библиотеке Университета, с одной стороны, и затруднительности контроля во время занятий студентов рукописями с другой, – рукописи по соглашению с библиотекарем университета из университетской библиотеки препровождались в ИФК, где занятия студентов, благодаря заботливости хранителя кабинета Александрова, всячески облегчались» [34, с. 109].

У 1918 р. мовознавець Б. Ляпунов клопотав перед ІФФ про влаштування при ІФФ семінарію слов'янської філології з відведенням приміщення для бібліотеки в одній з аудиторій на Преображенській вулиці. Він зазначав, що таку думку вже висловлював М. Попруженко, який пропонував розмістити в аудиторії бібліотеки Кочубинського та Ристенко, придбані університетом. Таким чином, маємо відлуння тенденції до більшої спеціалізації ІФК, задекларованої у 1901 р. передусім мовознавцями [16, арк. 53-54].

У 1910-х рр. досвід ІФК мав тенденцію до поширення в «жіночому університеті», ОВЖК, де з часу заснування (1906 р.) також велика увага приділялась влаштуванню власної бібліотеки. Натхненником спеціалізації бібліотечної справи на

ОВЖК виступив відомий професор, спеціаліст з всесвітньої історії Є. Щепкін, який на той час, на відміну від більшості колег, викладав лише на курсах. Власне, у записці директору курсів у жовтні 1911 р. Є. Щепкін прямо пов'язав цю обставину зі своєю ініціативою створити особливий історичний кабінет на допомогу практичним заняттям, за прикладом Західної Європи. Він наголошував, що позаяк не має можливості впливати на поповнення університетської бібліотеки, не може сприяти забезпеченню курсисток необхідними посібниками з вивчення історії західноєвропейського середньовіччя. У разі неможливості заснування кабінету він просив асигнувати по 100 руб. щороку на закупівлю літератури, яка стане зародком історичного кабінету [17, арк. 8-9].

У березні 1912 р. Є. Щепкін клопотав про організацію кабінету загальної історії або особливої бібліотеки при історичному семінарії для практичних занять. За його задумом, на встановлення двох шаф з посібниками з середньовічної історії мало бути витрачено від 400 до 1200 руб. Однак, розуміючи фінансові складнощі ОВЖК, він пропонував аби Господарчий комітет щороку впродовж 4 років асигнував по 300 руб. на семінарську бібліотеку з середньовічної історії [18, арк. 3].

Однак у звіті за 1914 р. Господарчий комітет зазначав, що у звітному році він відмовився від асигнування 300 рублів на кабінет середньовічної історії [19, арк. 11]. Напевно ця сума асигнувалася у 1913 р. З інших актових матеріалів випливає, що ідея Є. Щепкіна про заснування повноцінного кабінету на ОВЖК так і не реалізувалася. Зазначимо, що на Київських ВЖК ситуація була значно кращою: тут історико-філологічний семінарій мав власне бібліотечне зібрання і купував для своєї бібліотеки всі новинки. Приміщення було розраховано на одночасну роботу 100 осіб [25, с. 119].

Втім, для 1920 р. це вже не мало значення, адже НУ та ОВЖК разом зі своїми навчально-допоміжними закладами та бібліотеками цілком реформувалися в нових радянських умовах. Історія ІФК в 1920-х рр. пов'язана з функціонуванням наступника ІФФ ІНУ – Одеського інституту народної освіти (ОІНО). У 1924-1925 р. ОІНО мав також літературний, історичний та археологічний музеї. ІФК та історичний семінарій з приміщеннями були включені до структури ОІНО восени 1921 р. 22 листопада 1921 р. на основі бібліотек кримського «вигнанця» І. Линниченка та покійного Є. Щепкіна було створено історичний кабінет, який тимчасово був у розпорядженні головної бібліотеки вищої школи Одеси. Він передавався на баланс ОІНО під назвою «Історичний кабінет імені товариша Щепкіна» та мав обслуговувати студентів ОІНО та Археологічного інституту. До штату кабінету входили завідувач і зберігач [27, с. 112, 120]. Для пришвидшення завершення організації історичного кабінету тимчасово, не більше ніж на 2 місяці, запрошувались 2 технічних співробітники [20, арк. 448].

Однак у 1921-1922 рр. посада завідувача ІФК значилася вакантною. Головного претендента на цю посаду Ф. Александрова у 1922 році було вислано за кордон на одному з «філософських пароплавів». Принаймні до другої половини 1940-х рр. він викладав у Болгарії, входив до кола спілкування колишніх одеситів К. Флоровської, П. Біцилли, О. Мулюкіна.

Історія ІФК на ОІНО до 1927 р. є досить туманною. У березні 1927 р. провідний одеський історик М. Слабченко у розмові з О. Томсоном згадав, що історичний кабінет закривали вже чотири рази [30, с. 264]. У листах до І. Линниченка першої половини 1920-х рр. він теж висловлював великий жаль з приводу закриття або «розгрому» історичного кабінету, розглядаючи це як посягання на зародки його

наукової школи [1, арк. 2, 5]. Напевно, саме М. Слабченко у першій половині 1920-х рр. очолював історичний кабінет. Натомість філологічна складова кабінету вже була виведена з-під відома істориків і цілковито передана філологам, чим, власне, закріплювалася ще дореволюційна тенденція.

23 лютого 1927 р. у доповідній записці М. Слабченко висловився за заснування на громадознавчому відділі ОІНО кабінету політекономії, водночас зазначивши, що «конче потрібно поновлення історичного кабінету (він вже готовий, тільки не функціонує) і історико-літературного». Платню завідуючому він вважав зайвою, адже «завідування кабінетом є безпосередній обов'язок керівника штатного викладача, а не є додатковим заробітком» [21, арк. 1]. 11 березня 1927 р. на засіданні Правління ОІНО було вирішено заснувати історичний та літературно-лінгвістичний (таким чином, пропозиція М. Слабченка була звужена до суто філологічного спрямування) кабінети на громадознавчому відділі на чолі з М. Слабченко та П. Потаповим.

Перед закладами висувалися вже ширші завдання в дусі часу. Вони мали виконувати місію «масової організації», де студенти і аспіранти (нагадаємо, що в ІФК стипендіати розглядалися лише як виключення) могли б опрацьовувати окремі проблеми, готуватися до лекцій. Окрім цього, кабінети мали бути допоміжною установою під час лекцій та допомагати науковим колективам студентів (гурткам та семінарам підвищеного типу). Якщо перше з цих завдань відповідало традиції, то друге значно розширювало її, адже імперська влада загалом підозріло ставилася до студентських гуртків. Кабінети мали перебувати в тісному зв'язку з бібліотекою вищої школи та Публічною. Це положення формалізувало і без того вже міцну традицію, хоча з огляду на залучення до цього процесу ще й Публічної бібліотеки, знову ж таки розширювала її. Історичний кабінет мав розміщуватися в кімнаті історичного архіву. В організаційну комісію, що мала завершити справу до кінця навчального року, включили від правління Р. Волкова, від бібліотеки – Крімера. Головою комісії було призначено голову громадознавчого відділу К. Добролюбського. Привертає увагу, що з відведених на організацію кабінетів на громадознавчому відділі 2350 руб., соціально-економічному кабінету асигнувалося 1500 і лише по 200 – для історичного та літературно-лінгвістичного [21].

Ентузіазм М. Слабченка щодо справи розбудови історичного кабінету зафіксований у його щоденнику березня 1927 року. Так, він зазначав, що «ректор обіцяв зараз же видати 200 карбованців на історичний кабінет, коли я візьмусь за керування ним. Я згодився, розуміється». 31 березня він занотував: «Дістав в ІНО асигновку на покриття боргу за забрані в ДВУ книги до історичного кабінету. Мені треба 92 карбованці з копійками, а надано лише 50 карбованців» [30, 255-256, 273].

Однак вже на початку жовтня 1928 р. на засіданні факультетської комісії розглядалась справа про вакансію на завідування історичним кабінетом у зв'язку з відмовою завідувача М. Слабченка. У 1928-1929 рр. завідувача обрано не було. У 1929–1930 навчальному році історичним кабінетом завідував К. Добролюбський. Бібліотекою історичного кабінету користувалися студенти, викладачі та аспіранти секції харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при ОІНО. У 1929 р. Правління ОІНО оголосило про організацію кабінету історичного матеріалізму на чолі з Л. О. Піпером (потім філософсько-історичний кабінет). Впродовж цих перипетій відчувалася низька якість обладнання, виникали проблеми з закупівлею книг [27, с. 121]. Таким чином, у 1920-х рр. рівень функціонування кабінетів у системі підготовки істориків та філологів суттєво поступався дорадян-

ському. З ліквідацією ОІНО в 1930 р. традиція ІФК, на нашу думку, перейшла в більш латентну фазу свого розвитку.

Отже, ІФК мав важливе значення для увиразнення процесу спеціалізації та розгортання самостійної і практичної наукової роботи студентів ІНУ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. З іншого боку, існування ІФК сприяло закономірній співпраці між представниками споріднених гуманітарних дисциплін: філологами, істориками та правознавцями. Історія ІФК містить важливі дані, що доповнюють біографії низки приват-доцентів ІНУ, засвідчуючи не тільки рівень їх сумлінності та здібностей, але й загалом успішність запровадження інституту приват-доцентури в університетах Російської імперії. Найкращим свідченням успішності проекту ІФК, який в умовах кращого фінансування, вочевидь, був би ще більш вдалим, є тенденція до поширення досвіду роботи цього закладу на ОВЖК. Систему ІФК не ліквідувала й радянська влада, якій однак не вдалося налагодити його повноцінну роботу. На заваді стали передусім складні стосунки між професорами, які, зрештою, радянська влада сама й провокувала. Традиції ІФК неважко розгледіти й сьогодні в діяльності історичних та філологічних факультетів, адже їх кафедри неможливо уявити без власної бібліотечної колекції, якою часто користуються викладачі та студенти [23]. Таким чином, маємо приклад глибокої історичної традиції, що, витримавши складне випробування часом, непомітно вкорінилася в сучасність.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 82.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2548.
3. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2606.
4. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 371.
5. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2549.
6. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 3.
7. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2605.
8. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 12 (1901).
9. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 12 (1902).
10. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 5 (1903).
11. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 137.
12. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 5.
13. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 15.
14. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2658.
15. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1084.
16. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051.
17. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7678.
18. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 5. – Спр. 14.
19. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7657.
20. ДАОО. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 4.
21. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 614.
22. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 42.
23. *Гаврилів Б. М.* Кабінет історії України в навчальному закладі : методичні рекомендації / Б. М. Гаврилів, В. В. Грабовецький // Український історичний журнал. – 1992. – Вип. 4. – С. 45-64.
24. *Гордієнко Д.* Професор Франц В'ячеславович Режабек : біоісторіографічний нарис / Д. Гордієнко // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2006. – Вип. 2 (5). – С. 3-14.
25. *Кобченко К. А.* «Жіночий університет Святої Ольги» : історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К., 2007. – 271 с.

26. *Левченко В.* З історії Новоросійського університету : «Музей изящных искусств» / В. В. Левченко, Г. С. Левченко // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса, 2010. – Вип. 10. – С. 56-67.
27. *Левченко В. В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930) : позитивний досвід невдалого експерименту / В. В. Левченко. – Одеса, 2010. – 428 с.
28. *Линниченко И. А.* Наши кураторы / И. А. Линниченко // Линниченко И. А. Наше учебное дело. Мысли и факты. – Одесса, [б. г.]. – 84 с.
29. *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета : историческая записка и академические списки / А. И. Маркевич. – Одесса, 1890. – 734, ХС с.
30. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / упоряд. В. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – 348 с.
31. Одесский листок. – 1911. – 21 августа.
32. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1911 год. – Одесса, 1912. – 325 с.
33. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1912 год. – Одесса, 1913. – 325 с.
34. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1913 год. – Одесса, 1914. – 405 с.
35. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год. – Одесса, 1916. – 405 с.

Надійшла 10.11.2011

А. Е. Музычко,

кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Украины
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Елисаветинская, 12, г. Одесса, 65082, Украина

**ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ КАБИНЕТЫ В СТРУКТУРЕ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОДЕССЕ В КОНЦЕ XIX – ПЕРВОЙ
ТРЕТИ XX ВВ.**

Резюме

Целью данной статьи является исследование функционирования кабинетов в структуре высшего исторического и филологического образования в Одессе в конце XIX – 20-х годах XX века. Сделан вывод о значительной роли этих учреждений в системе подготовки студентов и работы преподавателей в Новороссийском университете, что дало основания для менее успешных попыток применения этого опыта в других высших учебных заведениях Одессы: Высших женских курсах и Институте народного образования.

Ключевые слова: историко-филологический кабинет, Одесса, Новороссийский университет.

O. E. Muzychko,

PhD (History), Associate Profesor
Department of History of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University
12, Yelysavetynska St., Odesa, 65082, Ukraine

**HISTORICAL-PHILOLOGICAL CABINETS IN THE SYSTEM
OF HIGHER EDUCATION IN ODESA
AT THE END OF 19th CENTURY – 1920s**

Summary

The article is aimed at the research of functioning of cabinets in the structure of higher historical and philological education in Odesa at the end of 19th century – 20s of 20th century. The author came to the conclusion about a considerable contribution of these establishments to the system of preparation of students as well as the activities of teaching staff in the Novorosiiskyi University which formed the ground for less successful attempts to apply this experience in other higher educational establishments of Odesa, such as Higher women's courses and Institute of public education.

Key words: historical-philological cabinet, Odesa, Novorosiiskyi University.

Ілюстрації

Л. 1. Іван Михайлович Бондаренко

Л. 2. Іван Іванович Дусинський

Ил. 3. Федір Георгійович Александров